

СЕКЦІЯ 3. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВИХОВАННЯ

УДК 37.019.241
DOI 10.32999/ksu2413-1865/2019-87-14

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА З ПІДЛІТКАМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ, КРИЗЬ ПРИЗМУ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Волошин С.М., к. пед. н.,
старший викладач кафедри практичної психології
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
voloshka_sm@ukr.net

У статті порушено проблему дослідження особливостей роботи практичного психолога з підлітками, що схильні до девіантної поведінки, кризь призму психолого-педагогічних досліджень. Здійснено спробу довести, що девіантна поведінка підлітків – це вид поведінки, в якій присутні відхилення від нормативного еталону. Досліджено, що психолого-педагогічна робота з підлітками, що схильні до девіантної поведінки, передбачає планування та організацію профілактичних програм, які включають різноманітні форми та методи діяльності, що необхідно здійснювати з профілактичною, діагностичною та корекційною метою.

Ключові слова: *практичний психолог, девіантна поведінка, підлітки, психолого-педагогічна література, відхилення від норми, профілактичні програми, формування Я-концепції.*

В статье затронута проблема исследования особенностей работы практического психолога с подростками, склонными к девиантному поведению, сквозь призму психолого-педагогических исследований. Предпринята попытка доказать, что девиантное поведение подростков – это вид поведения, в котором присутствуют отклонения от нормативного эталона. Доказано, что психолого-педагогическая работа с подростками, склонными к девиантному поведению, предусматривает планирование и организацию профилактических программ, включающих различные формы и методы деятельности, которые необходимо осуществлять с профилактической, диагностической и коррекционной целью.

Ключевые слова: *практический психолог, девиантное поведение, подростки, психолого-педагогическая литература, отклонения от нормы, профилактические программы, формирование Я-концепции.*

Voloshyn S.M. FEATURES OF THE WORK OF PRACTICAL PSYCHOLOGY WITH ADOLESCENTS, ADDICTED TO DEVIANT BEHAVIOR IN THE LIGHT OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL LITERATURE

The features of deviant behavior of adolescents in the light of psychological and pedagogical researches are revealed in the article. It has been established that deviant behavior of adolescents is a kind of behavior in which deviations from the normative standard are established. The activity of the practical psychologist and specialist of the social sphere with adolescents with deviant behavior is relevant nowadays. A crisis of society generates social tension and is characterized by increased social exclusion of the youth, spread of negative manifestations of behavior. It causes the growth of contradictory and complex phenomena. It is noted that deviant behavior is behavioral standard with a significant or minor deviation from the generally accepted norms, which manifests itself in the form of certain actions.

Psychological and pedagogical work with adolescents with deviant behavior in an educational institution should include the following areas of work: study of risk factors; causes and consequences of deviational prevention; behavioral adjustment; organization of leisure; intermediary activity on the involvement of parents, teachers, doctors, police officers etc. Analysis of scientific literature proved that there were various interconnected factors determined the origin of deviant behavior of adolescents. An individual factor act on the level of psycho-biological preconditions of deviant behavior. It complicates the social and psychological adaptation of the individual. Pedagogical factor manifests the defects of school and family education. Psychological factor reveals the unfavorable features of the interaction of the individual with his immediate environment in the family, on the street, in the team. Activity with deviant adolescents involves the development of prevention programs and include a number of various forms and methods of work that are carried out with preventive, diagnostic, correctional purpose in order to prevent and direct the behavior of adolescents in the positive side.

Key words: *practical psychologist, deviant behavior, adolescents, psychological and pedagogical literature, deviations from the norm, prevention programs, I-concept formation.*

Постановка проблеми. Робота практичного психолога та фахівця соціальної сфери з підлітками з девіантною поведінкою є актуальною та відповідає соціальним викликам суспільного устрою. На сьогоднішній день в Україні спостерігається кризовий стан суспільства, який породжує соціальну напругу, характеризується посиленням соціального відчуження молоді, поширенням негативних та асоціальних проявів поведінки, що зумовлює зростання суперечливих та складних явищ у підлітковому середовищі. У науковій літературі зазначається, що девіантна поведінка – це певний еталон поведінки зі значним чи незначним відхиленням від загальноприйнятих норм, яке виявляється у формі вчинків, при цьому важливе значення надається здійсненню психолого-педагогічної роботи з підлітками, що схильні до девіантної поведінки.

Порушення стандартизованих еталонів поведінки є специфічним способом зміни соціальних норм і очікувань через демонстрацію ціннісного ставлення до суспільства. Вважається, що девіантні дії є засобом досягнення особистісної мети та самоціллю, яка визначає самореалізацію та саморозвиток підлітків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різних аспектів девіантної поведінки та її генезису, форм і методів профілактичної роботи та подолання проявів девіантної поведінки дітей підліткового віку присвячені праці науковців Л. Бенько [1], А. Лічко [10], В. Лютого [11], В. Каган [6], С. Немченко [13], Л. Шнейдер [16].

У наукових працях зазначено, що через зростаючу тенденцію кількості підлітків із девіантною формою поведінки існує нагальна потреба залучення до процесу профілактики девіантної поведінки дітей підліткового віку мультидисциплінарної команди фахівців. Здійснювати практичну діяльність у цьому контексті слід також із залученням мультидисциплінарної команди. Аналіз психолого-педагогічної літератури дає змогу виявити, що сучасна соціальна ситуація розвитку підлітків має підвищений рівень конфліктності, прискорення психолого-біологічних процесів, призводить до відхилень від поведінкових норм.

Мета статті полягає в обґрунтуванні особливостей роботи практичного психолога з підлітками, схильними до девіантної поведінки, в контексті сучасних психолого-педагогічних досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Необхідно зазначити, що поведінка розглядається не тільки як складний комплекс видів соціальної діяльності

людини, за сприянням яких вивчається навколишнє середовище, але і як спілкування, як практична взаємодія з людьми в різних ситуаціях. У сфері міжособистісних відносин кожна дія, вчинок являють собою унікальне утворення, яке піддається класифікації тільки в найзагальніших рисах. Нормативність поведінки у сфері міжособистісних відносин регулюється, з одного боку, нормами, які формалізовані в державному масштабі та закріплюються з раннього віку через систему виховання та навчання, з іншого боку – звичаями і традиціями, які зберігаються в системі неформалізованих відносин у родині, побутовому оточенні та контролю з боку держави підлягають лише частково [12].

Поведінкою, що відхиляється від норми, називають систему вчинків або окремі вчинки, які шкодять прийнятним у суспільстві правовим або внутрішнім нормам [10]. Поняття девіантної поведінки включає в себе не окремі вчинки, а більш чи менш стабільний відпрацьований стереотип поведінки або майже «стиль життя», тісно пов'язаний зі стійкими особистісними рисами суб'єктів такої поведінки. Отже, девіантною поведінку можна називати тоді, коли відхилення в поведінці є не поодинокими, а стійкими та повторюваними.

Важливим у контексті визначення девіантної поведінки вважаємо позицію дослідниці Є. Змановської, яка характеризує її основні ознаки:

1) багаторазові, тривалі порушення не будь-яких, а найважливіших норм для певного суспільства на цей час;

2) поведінка зумовлена загальною спрямованістю особистості, а не є наслідком кризової, нестандартної ситуації;

3) поведінка супроводжується різноманітними проявами соціальної дезадаптації, викликає негативну оцінку з боку інших людей;

4) поведінка не ототожнюється із психічними захворюваннями чи патопсихологічними станами, хоча за певних умов може набувати патологічних форм (алкоголізм, наркоманія тощо);

5) результатом поведінки є заподіяння реальної шкоди самій особистості чи оточуючим;

6) має чітку та виражену індивідуальну, вікову та статеву своєрідність [5, с. 50].

Погоджуємося з думкою про те, що чинники девіантної поведінки є ключовими у процесі аналізу девіантної поведінки. Саме тому вважаємо за доцільне виокремити такі:

– індивідуальні, які діють на розвиток психобіологічних процесів особистості;

– соціальні – визначаються несприятливими соціальними, економічними, політичними умовами існування суспільства;

– соціально-психологічні – пов'язані з несприятливими особливостями взаємодії особистості зі своїм найближчим оточенням, з негативними впливами останнього на розвиток особистості;

– педагогічні – виявляються в недоліках сімейного та шкільного виховання;

– індивідуально-психологічні – пов'язані з наявністю певних характеристик індивіда, що ускладнюють процес його соціалізації;

– особистісний чинник – виявляється в активному виборчому ставленні індивіда до середовища спілкування, до норм і цінностей свого оточення, для педагогічних дій сім'ї, школи, громадськості, а також в особистих ціннісних орієнтаціях і особистій здібності до саморегулювання своєї поведінки [3, с. 90].

Аналіз наукової літератури [7; 8; 14] дозволяє стверджувати, що дослідники виокремлюють підходи до трактування девіантної поведінки. Важливим у цьому контексті вважаємо соціальний, який базується на уявленні про суспільну небезпеку чи безпеку поведінки людини. У цьому випадку наголос робиться на тому, що існують певні стандарти поведінки, де особисті інтереси підпорядковані суспільним.

В умовах розвитку сучасної психолого-педагогічної теорії та практики значне місце займають наукові напрацювання у сфері актуалізації поведінкових норм та відхилень від норми дітей підліткового віку. Теоретичні пошуки в руслі цієї проблеми здійснено в наукових доробках Л. Бенько. Дослідниця вважає, що прояви девіантної поведінки відбуваються під час формування Я-концепції в підлітковому віці. Цей період позначений ризиками, внутрішньо-особистісними труднощами, активним розвитком психічних процесів [1, с. 29].

Практичний аспект діяльності практичного психолога в загальноосвітніх навчальних закладах необхідно здійснювати таким чином: проаналізувати та спрогнозувати розвиток психологічних особливостей особистості підлітків, оцінити вплив соціального середовища на розвиток, навчання, виховання підлітків. Після аналізу причин девіантної поведінки слід чітко та злагоджено планувати організацію вільного часу, через посередницьку функцію залучати до психолого-педагогічної роботи батьків та педагогічний колектив школи [2, с. 302]. Переживання підлітком кризового періоду призводить до відхилень у поведінковій сфері – жорстокості, схильності до агресії, насильства [10, с. 87].

У навчальному посібнику «Соціальна робота з групами девіантної поведінки», укладеному В. Лютим, доведено, що недотримання еталонів і норм поведінки веде до порушення взаємодії між суспільством та особистістю. Основою девіантної поведінки в цих ситуаціях є конфлікт інтересів, особистісних цінностей чи потреб [11, с. 45].

На ролі критеріального поділу видів девіантної поведінки акцентовано у працях Л. Шнейдер. Серед них чільне місце займають: систематична повторюваність цього феномена; соціально-деструктивна спрямованість; тривалість дії; порушення норм моралі на рівні соціального і культурного розвитку соціальної спільноти [16].

У психолого-педагогічних дослідженнях актуалізується ідея про те, що однією з ефективних форм роботи з підлітками, схильними до поведінкових девіацій, є групові корекційні заняття. Тематика групових занять укладається відповідно до вимог підліткового віку – «підліток неодноразово спостерігає відтворення в різноманітних варіантах важкої для нього ситуації, внаслідок чого зростає його здатність об'єктивного її сприймання і розпізнавання в реальному житті, засвоєння адекватних способів поведінки. Важливо, щоб підлітки не сприймали інших членів групи як засіб для досягнення своїх цілей, а вчилися їх слухати, розуміти та співпрацювати з ними» [13].

Отже, вважаємо, що в процесі психолого-педагогічної роботи з підлітками, в яких проявляється схильність до різного ступеня девіантних форм поведінки, практичним психологам загальноосвітніх навчальних закладів слід усвідомити мету й завдання такого виду занять, зміст та реалізацію яких прогнозувати і реалізовувати відповідно до окреслених цілей.

Важливим у психолого-педагогічній роботі з підлітками, що схильні до девіантної поведінки, вважається проведення соціально-психологічного тренінгу. Ця форма роботи дозволяє розвивати навички позитивного спілкування, формує адекватну самооцінку, особистісну рефлексію, допомагає здійснювати необхідний для підлітків самоаналіз особистісної поведінки. Планування та проведення тренінгу повинно здійснюватися з дотриманням принципів діяльності, які спрямовані на інтеграцію «Я-образу» та корегування процесу саморозвитку підлітків.

В. Каган зазначає, що труднощі у здійсненні психолого-педагогічної роботи з підлітками, які проявляють девіантну поведінку, пов'язані з імпульсивністю, статевим дозріванням, конфліктними взаєминами з дорослими. У цьому контексті групова

діяльність забезпечує можливості розвитку нових соціальних умінь, теоретико-практичних навичок та повинна відповідати віковим потребам й особливостям розвитку особистості підлітка [6]. Складність виховного впливу на підлітків, схильних до різних проявів девіантної поведінки, полягає в тому, що ця категорія осіб має високий рівень розвитку вказаних психологічних особливостей.

Організація психолого-педагогічних практикумів є ще однією формою роботи практичного психолога, яку можна здійснювати за напрямом профілактики та корекції: девіантної поведінки; адиктивної поведінки; залежності від засобів масової інформації тощо.

У процесі розроблення профілактичних програм науковці враховують такі напрями: психолого-педагогічна робота з педагогічними працівниками може бути реалізована в межах навчально-виховного процесу загальноосвітніх закладів на заняттях з актуальних проблем профілактики проявів девіантної поведінки; організація психолого-педагогічних практикумів «Особливості освіти та виховання підлітків з девіантною поведінкою», «Конфлікти між учителями й підлітками. Методи їх подолання»; проведення інструктажу та організація консультування класних керівників; робота з батьками передбачає безпосередньо прямий профілактичний вплив і полягає в організації серій повідомлень і лекцій на теми: «Особливості вікової психології підлітків», «Види, причини та способи профілактики девіантної поведінки підлітків у родині»; робота із самими підлітками, реалізована у контексті різних видів профілактики [9].

Зміст психолого-педагогічної діяльності з підлітками, в яких виявляються різні формами девіантної поведінки, полягає у формуванні позитивних якостей характеру; попередження або подолання різних відхилень у поведінці. Мета діяльності практичного психолога реалізується через діагностичну функцію, яка спрямована на виявлення факторів ризику, шляхом збору інформації про особливості особистості, аналізу негативних факторів, які провокують девіантну поведінку. Важливу роль здійснює прогностична функція, яка полягає в тому, що на основі діагнозу розробляється конкретна психолого-педагогічна програма діяльності з клієнтом. У цій програмі передбачено нотування етапних змін і кінцевого результату адаптації, корекції та реабілітації.

Виховна функція визначається змістом соціально-педагогічної діяльності, мето-

дів саморозвитку та самовиховання підлітків. Організаторська функція зумовлена тим, що якісна соціально-педагогічна діяльність вимагає злагодженої участі та скоординованих дій фахівців, які займатимуться проблемою. У стержні комунікативної функції є налагодження контактів між учасниками соціально-педагогічної діяльності. Превентивно-профілактична функція забезпечується отриманням основних результатів і попередженням рецидивних ситуацій [4, с. 34].

Психолого-педагогічна діяльність із підлітками, що схильні до девіантних проявів у поведінці, на думку О. Тарнавської, здійснюється у проведенні профілактичних заходів щодо попередження негативних проявів у підлітковій поведінці. Діяльність практичного психолога з профілактики негативних проявів у поведінці включає психолого-педагогічну допомогу родині, яка здійснюється у формі психологічних консультацій, лекторію, морально-етичних бесід, тренінгів [15, с. 15–16].

В. Курбатова наголошує на реалізації таких форм роботи з девіантними підлітками: проведення дискусій навчально-виховного характеру; планування та організація рольових ігор, спрямованих на саморозвиток особистості підлітків, проведення екскурсій, бесід тощо; організація змістової дозвільної діяльності [9].

Висновки з проведеного дослідження.

Психолого-педагогічна робота з підлітками у навчальному закладі, схильними до девіантної поведінки, має включати такі напрями роботи: вивчення факторів ризику; профілактика причин і наслідків девіації; корекція поведінки; організація вільного часу; посередницька діяльність щодо залучення до роботи батьків, учителів, лікарів, співробітників міліції, громадськості тощо.

Аналіз наукової літератури доводить, що сьогодні існують різноманітні взаємопов'язані фактори, що зумовлюють генезис девіантної поведінки підлітків. Серед них – індивідуальний чинник, який діє на рівні психо-біологічних передумов девіантної поведінки, що ускладнюють соціальну та психологічну адаптацію індивіда; педагогічний чинник, який проявляється в дефектах шкільного і сімейного виховання; психологічний чинник, що розкриває несприятливі особливості взаємодії індивіда зі своїм найближчим оточенням у сім'ї, на вулиці, в колективі.

У психолого-педагогічній літературі обґрунтовано позицію, що діяльність практичного психолога з девіантними підлітками передбачає складання профілактичних

програм, які включають низку різноманітних форм і методів діяльності, котрі здійснюються з профілактичною, діагностичною, корекційною метою для того, щоб попередити та спрямувати поведінку підлітків у позитивну сторону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бенько Л. Нормативна і девіантна поведінка особистості в умовах соціалізації. *Соціальна психологія*. 2006. № 5. С. 64–69.
2. Богданова І.М. Соціальна педагогіка : навчальний посібник. Київ : Знання, 2008. 343 с.
3. Гошовський Я.Г. Психологія девіантної поведінки. Дрогобич, 2009. 287 с.
4. Зверєва І.Д. Діяльність соціального педагога в середовищі : зміни, форми, методи. *Соціальна робота : теорія, досвід, перспективи*. Ужгород, 1999. Ч. 1. 295 с.
5. Змановская Е.В. Девиантология. 2-е изд., испр. Москва : ИЦ «Академия», 2004. 288 с.
6. Каган В.Е. Психогенные формы школьной дезадаптации. *Вопросы психологии*. 1984. № 4. С. 89–95.
7. Капська А.Й. Соціальна робота : деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю : навчально-методичний посібник. Київ : УДСЦССМ, 2001. 84 с.
8. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения. Москва : ТЦ «Сфера», 2001. 160 с.
9. Курбатова В.И. Социальная работа. Ростов-на-Дону, 2003. 114 с.
10. Личко А.Н. Эти трудные подростки: записки психиатра. Ленинград, 1983. 134 с.
11. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки : навчальний посібник. Київ : Академія праці і соціальних відносин, 2000. 50 с.
12. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки. Київ : Либідь, 2011. 520 с.
13. Немченко С.Г. Девіантна поведінка як чинник порушення життєвої компетенції: актуальність проблеми. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки*. Бердянськ : БДПУ, 2005. № 10. С. 98–102.
14. Соціальна педагогіка : підручник / за ред. проф. А.Й. Капської. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 488 с.
15. Тарновська О.С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота : навчально-методичний посібник. Чернівці : Рута, 2003. 82 с.
16. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. Москва : Академический проект «Трикта», 2005. 336 с.

REFERENCES:

1. Benko L. (2006) Normatyvna i deviantna povedinka osobystosti v umovakh sotsializatsii [Normative and deviant behaviour of the individual in terms of socialization].

Sotsialna psykhohihiia [Social Psychology]. № 5. S. 64–69. [in Ukrainian]

2. Bohdanova I.M. (2008) Sotsialna pedahohika [Social pedagogy] : navchalnyi posibnyk. Kyiv : Znannia, 343 s. [in Ukrainian]
3. Hoshovskiy Ya.H. (2009) Psykhohihiia deviantnoi povedinky [Psychology of deviant behaviour]. Drohobych, 287 s. [in Ukrainian]
4. Zvierieva I.D. (1999) Diialnist sotsialnoho pedahoha v seredovyshchi : zminy, formy, metody [Activities of the social teacher in the environment: changes, forms, methods]. *Sotsialna robota : teoriia, dosvid, perspektyvy* [Social Work: Theory, Experience, Perspectives]. Uzhhorod, Ch. 1. 295 s. [in Ukrainian]
5. Zmanovskaja E.V. (2007) Deviantologija [Deviance study]. 2-e izd., ispr. Moskva : IC «Akademija», 288 s. [in Russian]
6. Kagan V.E. (1984) Psihogenne formy shkolnoj dezadaptacii [Psychogenic forms of school misadaption]. *Voprosy psihologii* [Issues of Psychology]. № 4. S. 89–95. [in Russian]
7. Kapska A.I. (2001) Sotsialna robota : deiaki aspekty roboty z ditmy ta moloddu [Social work: some aspects of working with children and youth] : navchalno-metodychnyi posibnyk. Kyiv : UDSTSSM, 84 s. [in Ukrainian]
8. Klejberg Ju.A. (2001) Psihologija deviantnogo povedenija [Psychology of deviant behaviour]. Moskva : TC «Sfera», 160 s. [in Russian]
9. Kurbatova V.I. (2003) Socialnaja robota [Social work]. Rostov-na-Donu, 114 s. [in Russian]
10. Lichko A.N. (1983) Eti trudnye podrostki: zapiski psihiatra [These difficult teenagers: a psychiatrist's sketches]. Leningrad, 134 s. [in Russian]
11. Liutyi V.P. (2000) Sotsialna robota z hrupamy deviantnoi povedinky [Social work with groups of deviant behaviour] : navchalnyi posibnyk. Kyiv : Akademiia pratsi i sotsialnykh vidnosyn, 50 s. [in Ukrainian]
12. Maksymova N.Iu. (2011) Psykhohihiia deviantnoi povedinky [Psychology of deviant behaviour]. Kyiv : Lybid, 520 s. [in Ukrainian]
13. Nemchenko S.H. (2005) Deviantna povedinka yak chynnyk porushennia zhyttievoi kompetensii: aktualnist problemy [Deviant behaviour as a factor of violation of vital competence: relevance of the problem]. *Zbirnyk naukovykh prats Berdianskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Pedahohichni nauky* [Collection of scientific papers of Berdyansk State Pedagogical University. Pedagogical sciences]. Berdiansk : BDPU, 2005. № 10. S. 98–102. [in Ukrainian]
14. Sotsialna pedahohika [Social pedagogy] : pidruchnyk / za red. prof. A.I. Kapskoi. Kyiv : Tsentr uchbovoi literatury, 2009. 488 s. [in Ukrainian]
15. Tarnovska O.S. (2003) Deviantna povedinka pidlitkiv i preventyvna robota [Deviant behaviour of adolescents and preventive work] : navchalno-metodychnyi posibnyk. Chernivtsi : Ruta, 82 s. [in Ukrainian]
16. Shnejder L.B. (2005) Deviantnoe povedenie detej i podrostkov [Deviant behaviour of children and adolescents]. Moskva : Akademicheskij proekt «Trikshta», 336 s. [in Russian]